

Analyzing the Performance of Family Planning Programs in the Islamic Republic of Iran in the Years 1988 to 2013

Maryam Chavoshi¹
Mohammad Reza Yazdani Zazerani²
Mahnaz Goodarzi,³

Received: 1 October 2024
Reception: 13 June 2025

Abstract:

The population of a country and the changes that arise from it have many effects on the existing conditions in society, including economic, political, social and cultural. This research was conducted with the aim of evaluating the performance of family planning policies in the Islamic Republic of Iran in the last three decades. The present research method is a qualitative method. In this regard, about 80 printed and digital sources including articles, theses, books, databases in related institutions and organizations, newspapers, magazines and related reports on the website of the Statistics Organization of Iran in the field of family planning policies were selected using a non-probability sampling method of a purposeful type. Also, an inductive category system (coding) was used with the card-taking and tabulation technique to analyze the information. The results of the study indicate that the main category of family planning policies in this period is "a controlling and reducing approach to the population growth rate." In fact, the Iranian government was successful in implementing population and family planning policies between 1988 and 2012, and as a result, these policies can be called effective because there is coordination between the goals of these policies, their implementation, and the results obtained from them. However, the reduction in the population growth rate, which was initially considered desirable by the government, gradually created demographic concerns and concerns among politicians, experts, and specialists

¹Ph.D Student of Public Policy, Department of Political Science, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

²Assistant Professor of Political Science, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran (**Corresponding Author**)

³Associate Professor of International Relations, Isf.C., Islamic Azad University, Isfahan, Iran

بررسی اثر بخشی سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۳

مریم چاوشی^۱

محمد رضا یزدانی زازرانی^۲

مهناز گودرزی^۳

چکیده

جمعیت یک کشور و تحولاتی که از آن ناشی می‌شود، تأثیرات بسیاری بر شرایط موجود در جامعه اعم از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دارد. این پژوهش با هدف ارزیابی عملکرد سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران در سه دهه اخیر انجام شده است. روش پژوهش حاضر روش کیفی است. در این راستا، حدود ۸۰ منبع چاپی و دیجیتال شامل مقاله، پایان‌نامه، کتاب، بانک‌های اطلاعاتی در نهادها و مؤسسات مرتبط، روزنامه، مجله و گزارش‌های مرتبط در سایت سازمان آمار ایران در حوزه سیاست‌های تنظیم خانواده، با استفاده از روش نمونه‌گیری غیراحتمالی از نوع هدفمند انتخاب شدند. همچنین با تکنیک فیش‌برداری و جدول‌بندی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات، از نظام مقوله‌ای استقرایی (کدگذاری) استفاده شد. نتایج تحقیق حاکی از آن است که مقوله اصلی سیاست‌های تنظیم خانواده در این دوره زمانی "رویکرد کنترل‌گر و کاهشی نسبت به نرخ رشد جمعیتی" می‌باشد. در واقع دولت ایران در اجرای سیاست‌های جمعیتی و تنظیم خانواده در فاصله سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۹۱، موفق عمل کرده و در نتیجه سیاست‌های مزبور را می‌توان اثربخش نامید؛ چرا که بین اهداف این سیاست‌ها، اجرای آنها و نتایج حاصل از آن، هماهنگی ایجاد شده است. با این حال، کاهش نرخ رشد جمعیت که در ابتدا مطلوب دولت تلقی شده بود، کم‌کم نگرانی‌ها و دغدغه‌های جمعیتی را نزد سیاستمداران، کارشناسان و متخصصان ایجاد کرد.

^۱ دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
^۲ استادیار گروه علوم سیاسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)
^۳ دانشیار گروه روابط بین‌الملل، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

عنصر اساسی در هر کشور و عامل برپایی یک جامعه، جمعیت و نیروی انسانی است که در آن زندگی می‌کنند. نمی‌توان جامعه و کشوری را بدون حضور انسان، تصور کرد چرا که در تعریف جامعه آمده است که مجموعه‌ای از افراد که در برخی ویژگی‌ها دارای اشتراکات هستند. جمعیت یک کشور و تحولاتی که از آن ناشی می‌شود، دارای تأثیرات بسیاری بر شرایط موجود در جامعه اعم از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دارد. همواره مطالعات جمعیتی مورد توجه بسیاری از پژوهشگران، سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و مدیران بوده است. تمامی تحولات جنبه-های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و سیاسی هر جامعه با حجم جمعیت و ویژگی-های ساختاری آن پیوند خورده است.

تنظیم خانواده، جزو بهداشت باروری، از مفاهیم حقوق بشری محسوب می‌شود. معمولاً ایجاد جنبه حقوق بشری برای انگاره‌ای خاص، آن را به یک دغدغه جهانی و ملی تبدیل می‌کند (بیگی و کیانفر، ۱۴۰۲). پیرو تغییرات گسترده‌ای که طی قرن بیستم در ابعاد مختلف از جمله بهداشت و آموزش در جوامع قرن بیستم پدید آمد و جوامع با افزایش امید به زندگی روبرو شدند که خود به افزایش جمعیت انجامید با این حال منابع طبیعی و منابع دولت‌ها برای تأمین نیازهای سطحی و رفاه جمعیت دارای محدودیت بود و این امر منجر به جستجوی راه‌حلی برای کنترل جمعیت روبه رشد در بسیاری از کشورها شد. به همین دلیل روش‌های گوناگون تنظیم خانواده ابداع و مورد استقبال و یا ترویج واقع شد (شریعتی، ۱۴۰۲).

بحث جمعیت‌شناسی در ایران به دو دوره تقسیم می‌شود: دوره اول که به سال‌های قبل از سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۳۵ در کشور برمی‌گردد که بیشتر جنبه تخمینی دارد و دوره‌ای که بعد از سال ۱۳۳۵ شروع می‌شود و سرشماری جمعیت با فاصله منظم ده سال یکبار در کشور انجام می‌شود. پیرو رشد سریع جمعیت در فاصله ده ساله، از سال ۱۳۴۶ برنامه تنظیم خانواده در دستور کار قرار گرفت. با پیروزی انقلاب اسلامی و شروع جنگ این برنامه مسکوت ماند و سیاست‌های افزایش مولید تشویق شد و بعد از جنگ مجدداً برنامه تنظیم خانواده پیگیری شد. در دهه‌های گذشته و از جمله در بازه زمانی مورد نظر پژوهش (۱۳۹۱-۱۳۶۷)، قوانین، مقررات و اقدامات سیاسی مختلفی در ارتباط با تنظیم جمعیت در ایران تصویب شده که می‌تواند بیانگر رویکرد سیاست‌گذاری کشور به موضوع جمعیت باشد (حسینی مجرد، ۱۳۹۴: ۱۹۳).

این پژوهش با هدف ارزیابی عملکرد سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۱ در پی پاسخگویی به این سؤال است که

عملکرد سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران در سه دهه اخیر چگونه بوده است؟

اهمیت و ضرورت

تحولات جمعیتی در بین تمام موضوعات انسانی، فنی و علمی به‌عنوان یک عامل مشترک اهمیت بسزایی دارد. بسیاری از متخصصان معتقدند که جمعیت و تحولات آن در طراحی برنامه‌های توسعه و سیاست‌گذاری‌های عمومی، متغیری کلیدی و مهم است. اثرات متغیرهای جمعیتی در سایر متغیرهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و ...، اهمیت توجه به این‌گونه متغیرها را دو چندان کرده است (مشفق و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۲).

موضوع سیاست‌های جمعیتی و تنظیم خانواده به دلیل ارتباط آن با حوزه‌های اجتماعی فراوان، همواره محل طرح دیدگاه‌های مختلف و گاه متضاد بوده است. نمونه آشکار این رویکردهای گوناگون را می‌توان در بحث شاخص‌های جمعیتی و عوامل مؤثر بر آن در ایران دید. شاخص‌های جمعیتی در ایران در چند دهه اخیر دستخوش تغییرات چشمگیر و گاه پیش‌بینی‌ناپذیری بوده است. به‌طور کلی شاخص‌های جمعیتی مختلف در جوامع، همواره در حال تغییر هستند، اما از میان این شاخص‌ها، شاخص نرخ رشد جمعیت تحولات بیشتری داشته و به یکی از مسائل سیاسی، اجتماعی و حقوقی در ایران تبدیل شده است. همین موضوع بر لزوم تحقیق در موضوع سیاست‌های جمعیتی و کارایی برنامه‌های تنظیم خانواده می‌افزاید.

پیشینه پژوهش

نصرآبادی (۱۴۰۱) در پژوهش "راهبردهای جمعیتی متناسب با شرایط محیطی، ویژگی‌ها و پراکندگی جمعیت و هم‌راستا با سیاست‌های کلی جمعیت ایران" پراکندگی جمعیت در گستره‌ی جغرافیایی ایران زمین را مورد مطالعه قرار داده است. با توجه به نتایج باید کانون‌های جمعیتی جدید در شمال شرق، مرکز، جنوب شرق و نوار ساحلی جنوب کشور با توجه به توان‌های جغرافیایی، شرایط زیست‌بوم‌ها و در راستای اجرای سیاست‌های کلی جمعیت ایجاد شود؛ و تمرکززدایی از کانون جمعیتی پایتخت مورد توجه جدی قرار گیرد. بی‌توجهی به راهبردهای مبتنی بر شرایط محیطی و جمعیتی می‌تواند در آینده کشور را با تخریب محیط‌زیست و دو پدیده هم‌زمان پیری و جوانی جمعیت مواجه کرده و هزینه‌های کشور را افزایش دهد؛ و جمعیت را از عامل توسعه به مانع توسعه تبدیل کند.

شقایق شهری و کریم (۱۴۰۰) در پژوهشی به "ارزیابی وضعیت اجرای سیاست‌های کلی جمعیت (دوره ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸)" پرداختند. نتایج پژوهش حکایت از عدم تحقق اهداف کلان سیاست‌های کلی جمعیت و روندی کاهنده در شاخص ترکیبی برآورد شده طی دوره ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸ دارد. از این رو ضرورت دارد مسئولان کشور با جدیت به برنامه‌ریزی و رفع موانع تحقق سیاست‌های ۱۴ گانه بپردازند. دوتسی و همکاران^۱ (۲۰۲۲) در پژوهش "گذار جمعیتی، سیاست‌های صنعتی و رشد اقتصادی چین" بیان می‌کنند که یک چارچوب یکپارچه برای بررسی کمی سیاست‌های انتقال جمعیتی و صنعتی در کمک به رشد اقتصادی چین بین سال‌های ۱۹۷۶ و ۲۰۱۵ ایجاد می‌کنند. آنها به این نتیجه رسیدند که گذار جمعیتی و تغییرات سیاست صنعتی به خودی خود بخش بزرگی از افزایش پس‌انداز خانوارها و شرکت‌ها را تشکیل می‌دهند. نکته مهم این است که تعاملات آنها همچنین منجر به کسری قابل توجهی از افزایش پس‌انداز از اواخر دهه ۱۹۸۰ و کاهش رشد پس از سال ۲۰۱۰ می‌شود. یک عامل جدید و مهمی که این پویایی‌ها را هدایت می‌کند، انباشت سرمایه انسانی درون‌زا است که پس‌انداز خانوارها را بین سال‌های ۱۹۸۵ و ۲۰۱۰ کاهش می‌دهد، اما منجر به افزایش قابل توجه رشد تولید سرانه پس از سال ۲۰۰۵ می‌شود.

اندرسون و همکاران^۲ (۲۰۲۱) در پژوهش "اخلاق سیاست‌های جمعیتی" مروری بر مباحث فلسفی معاصر درباره سیاست‌های جمعیتی انجام داده‌اند. سؤال اصلی این است که آیا سیاست‌های جمعیتی می‌تواند از نظر اخلاقی توجیه شود؟ تحلیل اخلاقی نشان می‌دهد که درحالی‌که سیاست‌های جمعیتی را می‌توان بر اساس اکثر تئوری‌های اخلاقی توجیه کرد، همه اینها به این بستگی دارد که چه فرضیات قبلی در مورد آنچه در خطر است ساخته شده است.

وانگ و ژانگ^۳ (۲۰۱۸) در پژوهش «مطالعه کمی و کیفی سیاست کنترل جمعیت و سرمایه‌گذاری سرمایه انسانی» به بررسی رابطه سیاست‌های کنترل جمعیت و سرمایه انسانی پرداخته و نشان داده‌اند که کاهش در باروری باعث سرمایه‌گذاری بیشتر سرمایه انسانی در هر کودک خواهد شد و اعتقاد بر این است که سیاست کنترل جمعیت می‌تواند سطح سرمایه انسانی را در کشورهای در حال توسعه ارتقا دهد. سیاست تک فرزندی چین (OCP) باروری در این کشور را به میزان قابل توجهی کاهش داده است و عقیده مردمی معتقد است که این سیاست از سال ۱۹۷۹ به پیشرفت سرمایه انسانی چین کمک کرده است.

Dotsey and et al.^۱

Andersson and et al.^۲

Wang and Zhang^۳

مبانی نظری

اصطلاح سیاست‌های جمعیتی دلالت روشنی دارد بر تدابیری که با هدف مدیریت روند تغییرات جمعیت اتخاذ می‌شوند. سیاست‌های جمعیتی کلان بر اساس چهار نظریه جمعیت‌شناختی شامل نظریه کاهش جمعیت مالتوسی، نظریه افزایش جمعیت، نظریه جمعیت مطلوب و نظریه جمعیت ثابت متکی است که بر کمیت مشخصی از جمعیت وضعیت مطلوب جمعیتی تأکید دارند (حسینی، ۱۳۹۲).

سیاست‌های جمعیتی را به دو نوع پنهان و آشکار طبقه‌بندی کرده‌اند. سیاست‌های جمعیتی پنهان به مجموعه‌ی گسترده‌ای از تدابیر دولت‌ها در بهبود وضعیت جمعیت مربوط می‌شود که این سیاست‌ها را می‌توان به نوعی در تمامی برنامه‌های موسوم به توسعه اجتماعی و اقتصادی جستجو کرد. اما سیاست‌های جمعیتی آشکار، سیاست‌هایی هستند که به شکل مشخصی بر کاهش یا افزایش جمعیت متمرکز هستند. آشکار بودن این سیاست‌ها اغلب محصول وضعیتی است که در آن جامعه با مسئله جمعیتی مواجه است (حسینی، ۱۳۹۲: ۲۶۶). سیاست‌های جمعیتی موضوع تحقیق حاضر از نوع سیاست‌های جمعیتی کلان و آشکار است که مسئله جمعیتی آن کاهش نرخ باروری کل و پایین بودن نرخ رشد جمعیت است.

یکی از مهمترین تغییرات خانواده در چند دهه اخیر کاهش باروری است. این کاهش در چارچوب نظریه گذار جمعیت و به صورت مراحل متفاوتی توضیح داده می‌شود. نظریه گذار جمعیت، مجموعه رویکردهای نظری متنوعی است که درونمایه اصلی آنها تبیین کاهش باروری بر اساس مجموعه تحولات ساختاری و فرهنگی است. در این نظریه‌ها کاهش باروری بر اساس عواملی چون شهرنشینی، رونق سطح رفاه اجتماعی، افزایش تحصیلات زنان و بهبود شرایط اقتصادی آنان و توسعه تکنولوژی‌های مربوط به اقلام و وسایل پیشگیری از بارداری تبیین شده است. یکی از شناخته شده‌ترین تبیین‌های مبتنی بر نوسازی اجتماعی در نظریه‌های گذار جمعیت، تبیین فرزندآوری به مثابه کنشی مبتنی بر محاسبات عقلانی سود و زیان است. در این تبیین کنشگران فارغ از الزامات ساختارهایی چون دین و خانواده به دلخواه خود دست به انتخاب می‌زنند. لستهاق (۲۰۱۰) و ون‌دی‌کا (۲۰۰۲) این انتخاب را به مثابه تغییر ارزش‌های اجتماعی و ظهور فردگرایی توصیف کرده‌اند تا بر مبنای آن، کاهش باروری به واسطه فردگرایی و افول خانواده در دهه ۱۹۹۰ را از تبیین‌های ساختاری مربوط به دهه ۱۹۷۰ متمایز کنند (بالاخانی، ۱۴۰۱).

- سیاست کنترل در دهه دوم انقلاب در جهت تعدیل یا تغییر جمعیتی (۱۳۶۸-۱۳۷۷)

دهه دوم بعد از انقلاب تقریباً مقارن با برنامه پنج ساله اول و دوم توسعه اجتماعی و اقتصادی کشور (۱۳۶۸-۱۳۷۷) بود. کنترل جمعیت در این دو برنامه از اولویت ویژه‌ای برخوردار گردید. حمایت رهبران مذهبی، به برنامه‌های تنظیم خانواده دولت مشروعیت بخشید و این مشروعیت زمینه‌ساز انجام فعالیت‌های تبلیغی و ترویجی دیگر، نظیر ایجاد کارگاه‌هایی برای زوج‌های جوان، آموزش از طریق رسانه‌ها، آموزش در دبیرستان‌ها و ... شد (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

- کنترل جمعیت و تنظیم خانواده در برنامه اول و دوم توسعه

در برنامه اول توسعه سال ۱۳۶۸-۱۳۷۲ به اجرا درآمد. موضوع تعدیل میزان رشد جمعیت مورد توجه قرار گرفت. کاهش نرخ رشد طبیعی از ۳/۲ درصد در اول برنامه به ۲/۹ درصد در پایان این برنامه به‌عنوان مهم‌ترین هدف جمعیتی در نظر گرفته شد. در تاریخ ۱۳۶۹/۶/۴ هیئت دولت، وظایف دستگاه‌های اجرایی مرتبط با اعمال سیاست تحدید موالید را به تصویب رساند؛ تا از تولد یک میلیون موالید ناخواسته در طول این برنامه جلوگیری شود (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

به‌موجب مصوبه مورخ ۱۳۶۸/۱۲/۸ مجلس شورای اسلامی، مقرر شد تا وزارت بهداشت به‌منظور پیشبرد سریع و صحیح فعالیت‌های مربوط به کنترل جمعیت، با هماهنگی کلیه دستگاه‌های ذی‌ربط و کارشناسان، شورایی تحت عنوان «شورای تحدید موالید» تشکیل دهد که اجرای بهتر شیوه‌های علمی و عملی و برخورد با مسائل جمعیتی را به عهده داشته باشد. در سال ۱۳۷۰ وزارت بهداشت اداره کل جمعیت و تنظیم خانواده را به‌عنوان یک واحد مجزا از اداره کل بهداشت خانواده تشکیل داد و عهده‌دار توسعه و پیشبرد برنامه‌ها در سطح کشور شد. در آن زمان علاوه بر اختصاص بودجه‌های لازم به آن اداره کل، بودجه‌های استانی تنظیم خانواده نیز تصویب گردید (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

- اقدامات دولت در برنامه اول توسعه برای تحقق هدف تعدیل رشد جمعیت

۱. اعتلای موقعیت زنان از طریق آموزش و افزایش زمینه‌های مشارکت زنان در امور اقتصادی، اجتماعی جامعه و خانواده.
۲. ارتقای سطح سلامت افراد جامعه و کاهش مرگ‌ومیر مادران و کودکان.
۳. لغو کلیه مقررات مشوق رشد جمعیت و اتخاذ تدابیر مناسب با سیاست تحدید موالید کشور.

البته قانون محروم نمودن فرزند چهارم به بعد از برخی امتیازات خانوادگی نیز مطرح بود که از سوی تعدادی از مسئولین وزارت بهداشت مورد انتقاد قرار گرفت؛ زیرا به اعتقاد آنان برنامه تنظیم خانواده نیازمند برنامه‌ریزی صحیح برای خانواده است و اینکه مردم باید با آگاهی کامل، خود متقاضی این برنامه‌ها باشند و نمی‌توان با اجبار و زور آن‌ها را محدود نمود. فرزند چهارمی هم که متولد می‌شود حق حیات و برخورداری از حقوق خود را دارد. از نگاه این منتقدین اصل تصمیم‌گیری آگاهانه و آزادانه مردم در مورد بچه‌دار شدن آن‌ها و استفاده از روش‌های پیشگیری از بارداری با بعضی از مفاد این قانون مغایرت داشت (ملک افصلی و حسینی چاوشی، ۱۳۸۵).

در سال ۱۳۷۱ لایحه کنترل جمعیت و تنظیم خانواده از طرف دولت تهیه و تقدیم مجلس گردید. این لایحه در تاریخ ۲۶/۲/۷۲ از تصویب مجلس گذشت. این قانون انگیزه‌ها و پاداش‌های متعلق به خانواده‌های پر اولاد و فرزندان زیاد را قطع و مبانی قانونی مشخصی برای اعمال سیاست‌های کنترل موالید و اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده با تقسیم کار ملی برای دستگاه‌ها فراهم ساخت. همچنین به تمهیداتی فراتر از تنظیم خانواده دست یازید؛ مانند ایجاد فرصت‌های آموزشی و اشتغال زنان، تأمین امکان بقای نوزادان از طریق بهبود خدمات بهداشت مادر و کودک از یک‌سو و گسترش پوشش نظام تأمین اجتماعی به‌عنوان منبع تأمین و حمایت سنین کهولت از دیگر سو. وزارت آموزش و پرورش، مکلف به بالا بردن سطح سواد در کلیه اقشار جامعه به‌ویژه آموزش بزرگسالان (تا ۳۰ سال) و گنجاندن مطالب آموزشی مربوط به جمعیت و تأمین سلامت مادران و کودکان در متون درسی خود برای بالای سطح آگاهی دانش آموزان دبیرستان (به‌ویژه دختران) نسبت به زیان‌های باروری بالا در کشور شد.

صدا و سیمای جمهوری اسلامی موظف گردید جهت ارتقاء آگاهی‌های عمومی و تأمین سلامت مادران و کودکان و کل جمعیت، برنامه‌های آموزشی مناسب تهیه و پخش نماید. بر اساس نتایج بررسی نمونه‌ای وزارت بهداشت در خرداد ماه ۱۳۷۳، رشد جمعیت ۱/۸٪ محاسبه شد (یعنی از هدف ۲/۳٪ سال ۱۳۸۵ طبق برنامه هم جلوتر). این کاهش، بسیار فراتر از حد انتظار و موهون اجرای وسیع برنامه‌های تنظیم خانواده و همکاری‌های ذی‌قیمت کلیه دستگاه‌های اجرایی کشور بود (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

- راهکارهای دولت جهت تعدیل رشد جمعیت در برنامه دوم توسعه

در برنامه دوم توسعه (با رشد جمعیت ۱/۸٪)، بهبود شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی، کوشش برای بهبود موقعیت اجتماعی زنان از طریق افزایش سطح دانش

آنان و مشارکت جدی‌تر آنان در امور اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور، تأکید بر آموزش و افزایش آگاهی بانوان در مقاطع سنی که بالقوه قدرت باروری دارند در زمینه مزیت‌های کنترل باروری، اقدامات بعد از رسیدن به ۱/۸٪ سال ۱۳۷۳، گسترش سطح آگاهی عمومی افراد جامعه در زمینه نیازها و مشکلات ناشی از رشد بی‌رویه جمعیت از طریق رسانه‌های عمومی به‌ویژه صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، تأمین و توزیع گسترده وسایل پیشگیری از بارداری در سطح مناطق جغرافیایی به‌ویژه روستاها و مناطق محروم کشور، کسب دانش و انجام مطالعات جهت استفاده از روش‌ها و تکنولوژی‌های جدید در امر پیشگیری از بارداری، لغو کلیه قوانین، مقررات و امتیازات اقتصادی، اجتماعی مشوق خانواده‌های پر جمعیت، انجام پژوهش‌های علمی جهت اطلاع از آگاهی، نگرش، عملکرد و مشکلات خانواده‌ها در زمینه تنظیم خانواده، انجام تحقیقات کاربردی برای یافتن راه‌ها و تکنولوژی مناسب برای افزایش آگاهی، نگرش، عملکرد خانواده و رفع مشکلات آن‌ها در دسترسی به وسایل پیشگیری از حاملگی، تأسیس ۱۲ مرکز آموزش، خدمات و تحقیقات تنظیم خانواده در دانشگاه‌های علوم پزشکی کشور، تأسیس مراکز بازگشت‌پذیری بستن لوله مردان، تقویت برنامه‌های بهداشت باروری با تکیه بر خدمات تنظیم خانواده از طریق رابطین بهداشت، توسعه برنامه‌های بهداشت باروری و تنظیم خانواده در اردوگاه‌های افغانه و عراقی سراسر کشور با همکاری کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد، توسعه برنامه‌های تنظیم خانواده در کلیه تعاونی‌های روستایی کشور با همکاری وزارت کشاورزی، تأسیس مرکز اطلاعات، آموزش و ارتباطات جمعیت و تنظیم خانواده (IEC) در تهران، اجرای طرح آموزش مشکلات ناشی از رشد بی‌رویه جمعیت به دانش‌آموزان دختر و پسر کلاس‌های آخر دبیرستان‌های کشور با همکاری وزارت آموزش و پرورش، انجام طرح تحقیقاتی بررسی شاخص‌های بهداشت باروری و تنظیم خانواده به‌طور سالیانه در سراسر کشور، تهیه مقالات تنظیم خانواده و ارائه آن به جراید کثیرالانتشار، نظارت و ارزشیابی مستمر فعالیت‌های کنترل جمعیت و تنظیم خانواده در مراکز بهداشتی و درمانی سراسر کشور، تهیه و توزیع وسایل پیشگیری از بارداری در کلیه مراکز بهداشتی و درمانی کشور از اهم اقدامات پیشگیرانه بوده است (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

- تأسیس انجمن تنظیم خانواده جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳)

این انجمن سازمانی غیردولتی و غیرانتفاعی و عضو فدراسیون بین‌المللی تنظیم خانواده (IPPF) می‌باشد. فعالیت‌های این انجمن بسیار تأثیرگذار در روند نزولی جمعیت داشته است. اجازه استفاده از کلیه وسایل پیشگیری از حاملگی، فراهم بودن

پشتیبانی اجتماعی برای اجرای برنامه، احساس مسئولیت جدی دولت برای کاهش رشد جمعیت، امکان استفاده از وسایل ارتباط جمعی، تعهد مالی دولت برای رایگان بودن وسایل پیشگیری از حاملگی و تولید پاره‌ای وسایل پیشگیری از حاملگی مثل کاندوم و آی یو دی در داخل کشور، از جمله فعالیت این انجمن بوده است؛ و نتایجی نیز در برداشته است.

۱. مطالعات جمعیتی نشان می‌دهد که باروری از نیمه دوم دهه ۱۳۶۰ روند رو به کاهش داشته است.

۲. سرعت کاهش باروری در سال‌های میانی دهه ۱۳۷۰ نیز دور از انتظار بوده است.

۳. کاهش بیش از ۵۰٪ در فاصله یک دهه.

تجربیات کشورهای دیگر از جمله مصر و پاکستان نیز بیانگر این است که اعمال برنامه‌های تنظیم خانواده نمی‌تواند به کاهشی بیش از ۵۰٪ در فاصله یک دهه منجر شود. معاون بهداشت وقت وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در سال ۱۳۷۷ اعلام کرد: ایران به‌عنوان پایگاه آموزش کاهش نرخ رشد جمعیت در میان کشورهای اسلامی انتخاب شده است. دیدار دو هیأت بلندپایه از کشور یمن با دو تن از آیات عظام در قم به دعوت وزارت بهداشت و با همکاری صندوق جمعیت ملل متحد و با هدف تبادل تجربیات در خصوص برنامه‌های جمعیتی و بهداشت باروری و تنظیم خانواده از جمله اقدامات در این دوره بوده است. در پایان این دیدار، معاون وزیر اوقاف یمن با اشاره به این که در برخی کشورهای اسلامی، دیدگاه‌های تنگ‌نظرانه‌ای در مخالفت با تنظیم خانواده مطرح است، از مراجع عظام خواست دیدگاه‌های فقهی خود را در این زمینه برای استفاده مسلمانان تبیین کنند؛ که نتیجه این دیدارها، الگوسازی برای سایر کشورها بیان می‌گردد (سپتامبر، ۱۳۸۹: ۸۷).

بررسی‌های وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی حاکی از آن بود که در ۲۳ استان از ۲۹ استان کشور میزان استفاده از روش‌های جلوگیری از بارداری به ۷۰٪ رسید. مطالعات مرکز آمار ایران در سال ۱۳۷۸ و وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی در سال ۱۳۷۹ نشان داد که نرخ باروری کلی در مناطق شهری اکثر استان‌های کشور به میزان کمتر از ۲ رسید.

- ساماندهی و نهادینه‌سازی کنترل جمعیت

تغییرات ساختاری - اجتماعی مؤثر بر برنامه کنترل جمعیت و تنظیم خانواده از عوامل مهم کنترل جمعیت می‌باشد. مک نیکل^۶ کاهش باروری را بیشتر متأثر از شرایط فرهنگی - اجتماعی و اقتصادی جامعه می‌داند. در سال ۱۳۶۳ طرح گسترش

شبکه بهداشت در مجلس مطرح و مورد تصویب قرار گرفت. این طرح آثار مثبت خود را در ارتقای سلامت و بهداشت باروری، بهداشت و کنترل جمعیت در سال‌های بعد نشان داد.

در سال ۱۳۷۰ بر اساس مصوبه هیئت دولت اداره‌ای به نام «اداره کل جمعیت و تنظیم خانواده» با هدف آموزش، تبلیغات رسانه‌ای، ارائه خدمات رایگان و انجام پژوهش‌های لازم ایجاد گردید. در طول سال ۱۳۷۱-۱۳۷۰ بودجه تنظیم خانواده در ایران دو برابر شده و به بیشتر از ۱۵ میلیون دلار رسید. در سال ۱۳۷۰ تنها ۵۰٪ جمعیت شهری به سهولت به خدمات بهداشتی درمانی دولتی دسترسی داشتند، برای رفع این مشکل ۴۴۸ پایگاه در نقاط شهری تأسیس شد. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در سال ۱۳۷۰ برای اولین بار طرحی را با عنوان «رابطان بهداشت» در حاشیه شهر تهران مورد آزمایش قرار داد تا به وسیله آن نقاط ضعف مطرح شده را بپوشاند. این تجربه با چهار مرکز و ۱۶۰ نفر داوطلب زن در حاشیه شهری شروع شد و به ده مرکز افزایش یافت. همچنین در سال ۱۳۷۱ گروهی با نام «گروه بین‌المللی اقدام در مورد جمعیت» که تحولات در امور جمعیتی جهان را بررسی می‌کردند فهرستی از کشورهای موفق و ناموفق در امر کنترل جمعیت را تهیه و ارائه می‌کند که در آن جمهوری اسلامی ایران در شمار کشورهای موفق و روسیه در گروه کشورهای ناموفق ذکر می‌شود همچنین آمریکا در رأس فهرست کشورهای ناموفق قرار می‌گیرد!

- فعالیت مجدد انجمن تنظیم خانواده

انجمن تنظیم خانواده ایران یکی از سازمان‌های غیردولتی است که در زمینه حقوق و بهداشت باروری فعالیت می‌کند. این سازمان به‌عنوان نهادی غیردولتی و داوطلبانه، به منظور مشارکت در رسیدن به اهداف بهداشت و حقوق باروری آحاد جامعه، به‌ویژه جوانان و گروه‌های محروم، با توجه به ارزش‌های فرهنگی و اعتقادی فعالیت مجدد خود را از سال ۱۳۷۴ آغاز نموده است. این انجمن برای بار اول در سال ۱۳۷۹ برنامه‌ریزی استراتژیک را در دستور کار خود قرار داد.

اولین جشنواره مطبوعاتی جهت ترویج بهداشت و حقوق باوری به همت اعضای کمیته‌ها و همکاری دیگر اعضای داوطلب در تاریخ ۱۳۸۵/۵/۶ برگزار شد. هدف این برنامه افزایش تعامل بین انجمن تنظیم خانواده و اصحاب رسانه جهت احقاق حقوق باروری بوده است (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۲).

- اصول کلی حاکم بر سیاست‌های کنترل جمعیت و تنظیم خانواده در ایران

یکی از نکات کلیدی که در بحث از تنظیم خانواده در ایران نباید فراموش کرد، رابطه متقابل بین سیاست‌های جمعیتی و کاهش یا افزایش میزان باروری بوده است.

با این حال، علی‌رغم وجود این واقعیت بديهی و البته مهم، باید اذعان داشت که تا تاریخ ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۳، هیچ استراتژی مدیریتی کامل و همه‌جانبه برای ترسیم مسائل و معضلات جمعیتی و تنظیم قواعد بلندمدت و تأثیرگذار درباره آن وجود ندارد. فقط از تاریخ مزبور است که سیاست‌های کلی جمعیت به تصویب دولتی رسیده و جامه عمل به خود می‌گیرند. با توجه به نکته مزبور، می‌توان چنین گفت که سیاست‌های جمعیتی در ایران همیشه از فقدان رویکردی شفاف، جامع و پاسخگو در رنج بوده و بسته به شرایط و اوضاع به وجود آمده، دستخوش تغییر می‌شدند. از نقطه نظر تاریخی، رویکرد کنترل‌گر و کاهشی نرخ رشد جمعیت در دوران پهلوی دوم با فرا رسیدن انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، عملاً متوقف می‌شود؛ هر چند این نکته به معنای تشویق قانونی خانواده‌ها به زادآوری از جانب دولت‌های جمهوری اسلامی ایران طی چهار دهه کشورداری نیست (بالاخانی، ۱۴۰۱). با این حال، انفجار ناگهانی جمعیت در دهه ۶۰، راه را برای وصول به دو هدف هموار نمود:

۱. ضرورت تهیه و تدوین یک قانون جامع، کامل، پیش‌بینی‌پذیر و آینده‌نگر در قبال نرخ رشد جمعیت؛
 ۲. برجسته‌تر شدن رویکرد کاهشی نسبت به افزایش جمعیت و متعاقب آن، تکثیر سیاست‌های تشویقی دولت در همین زمینه.
- اشتباه نیست اگر گفته شود که ضرورت وجود سیاست‌های جمعیتی مدلل و روشن، راه را برای رویکرد تعدیل‌گرایانه در زمینه تنظیم خانواده گشود و سیاستمداران ایرانی به اهمیت مدیریت جمعیت (به‌جای کنترل با رهاسازی آن) واقف شدند. در واقع سیاست‌های جمعیتی از دهه ۶۰ به بعد و به دنبال انفجار ناگهانی جمعیت کشور، به مرور واجد چهار ویژگی عمده می‌شوند که بررسی آنها برای شناخت سیاست‌های تنظیم خانواده و نرخ رشد جمعیت در تمام تاریخ ایران معاصر، امری ضروری به نظر می‌رسد. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:
۱. برنامه‌های اصلی و زیربنایی برای نظارت بر نرخ رشد جمعیت بر اساس امکانات و منابع موجود؛
 ۲. برنامه‌های فرعی مدیریت جمعیت از جمله بهداشت، تنظیم خانواده و غیره؛
 ۳. عدم وجود تعریف روشن و دقیق از سیاست‌های جمعیتی؛
 ۴. ضعف در ضمانت اجرای قانونی و خلأهای دولتی موجود ضمانت‌های اجرایی که در این زمینه وجود دارند یا بر موارد خاصی دلالت دارند و یک کلیت جمعیتی را در نظر نمی‌گیرند یا این که چندان مؤثر نیستند و

در نتیجه «بیشتر به رهنمود شباهت دارند تا هنجارهای حقوقی الزام‌آور» (مشهدی و فریادی، ۱۳۹۵: ۷۵).

روش تحقیق

در تحقیق کنونی، از روش تحلیل محتوای متون و اسناد برای پاسخ به سؤال اصلی تحقیق استفاده شده است. به‌منظور گردآوری اطلاعات از منابع اینترنتی که شامل مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها کتاب‌های مرتبط با موضوع، بانک‌های اطلاعاتی در نهادها و مؤسسات مرتبط و همچنین مستندات کمی و کیفی مربوط به تاریخ مورد مطالعه، روزنامه‌ها، مجله‌ها و گزارش‌های مرتبط در سایت سازمان آمار ایران استفاده شده است.

گام‌ها و فرآیندهای به اجرا گذاشته شده تحلیل محتوای کیفی این پژوهش شامل مراحل زیر است:

- در موضوع پژوهش حاضر، سیاست‌های کنترل جمعیت و تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۶۷ تا سال ۱۳۹۱ مورد نظر است و در این راستا اطلاعات لازم از اسناد استخراج شده و به جمع‌بندی عناصری که لازم است در ارزیابی فوق مدنظر قرار گیرد پرداخته شده است.
- رویکرد تحلیل محتوایی انتخاب شده، با توجه به نوع تحقیق و هدف انتخاب شده، کیفی و از نوع استقرایی است. محقق در این تحلیل محتوای کیفی، به دنبال محتوای آشکار است نه محتوای پنهان، چرا که مقوله‌های مورد جستجو که عناصر مؤثر در سیاست کنترل جمعیت و تنظیم خانواده هستند به‌صراحت در منابع مربوط که اسناد بالادستی هستند ارائه شده‌اند و محقق به دنبال استخراج و جمع‌بندی آن‌ها در قالب مقوله‌ها خواهد بود؛ لذا رویکرد تحلیل محتوای کیفی انتخاب شده، رویکرد تحلیل محتوای کیفی تجمیعی است.
- چون تحلیل آشکار است، لذا تمرکز آن بر ساختار سطحی نمونه‌ها است، سیستم کدگذاری اصلی، استقرایی بوده و البته از کدگذاری قیاسی نیز برای تقویت و یا اصلاح کدگذاری اصلی استفاده شد. در انتها برای نام‌گذاری، حتی‌الامکان از کلمات استفاده شده در منابع استفاده شده و محقق سعی نمود به متن، نزدیک بماند.
- منابع مورد استفاده در قسمت تحلیل محتوا شامل اطلاعات آماری جمعیتی کشور ایران در تاریخ ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۱ می‌باشد.
- واحدهای تحلیل، هر کدام از اسناد انتخاب شده بر اساس جامعه آماری است و انتخاب نمونه‌ها از طریق جستجوی منابع، انتخاب موارد مناسب در

- خصوص موضوع و هدف مطالعه انجام شد. در این انتخاب میزان اعتبار منابع، تاریخ انتشار آنها، میزان نزدیکی به موضوع تحقیق و... مؤثر بود.
- روش جمع‌آوری داده‌ها شامل جستجو در منابع، انتخاب موارد مناسب (شامل سیاست‌های جمعیتی و عملکرد دولت در این سال‌ها و اثربخشی یا عملکرد منفی این سیاست‌ها)، مطالعه آنها، مشخص کردن مطالب مفید و جمع‌آوری آنها است. آماده‌سازی و آشنایی با داده‌ها نیز از طریق تهیه منابع و مطالعه منابع انتخاب شده، انجام شد.
 - جمع‌آوری داده‌ها با مشخص کردن بخش‌های مناسب در منابع مطالعه شده و کپی آنها در بانک نرم‌افزاری تهیه شده، انجام شد.
 - فرآیند کدگذاری طرح‌ریزی شده شامل استخراج واحدهای معنا، کدگذاری واحدهای معنای استخراج شده، ایجاد زیر مقوله‌های اولیه و ثانویه و ایجاد مقوله‌های نهایی است.

یافته‌های پژوهش

با توجه به بررسی اسناد (برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸)، سیاست تجدید مولید (۱۳۶۹)، سیاست فرزندآوری محدود و کنترل شده در قانون تنظیم خانواده و جمعیت (۱۳۷۲)، قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳)، قانون سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۷۹) و اصلاح قانون تنظیم خانواده و جمعیت (۱۳۸۸)، نتایج به دست آمده از اجرای فرآیند تحلیل محتوای کیفی اسناد انتخاب شده بدین شرح است: با توجه به نتایج به دست آمده از تحلیل محتوای کیفی اسناد، تعداد ۲۳ واحد معنی در متون مطالعه شده، انتخاب گردید. در گام بعد، ۳۷ زیر مقوله اولیه از کدهای تشکیل شده، به دست آمد که با انجام یک مرحله مقوله‌بندی مجدد، ۱۳ مقوله ثانویه شکل گرفت. در گام بعد، بر اساس مقوله‌های ثانویه به دست آمده، طی یک مرحله مقوله‌بندی نهایی، ۱ مقوله اصلی "رویکرد کنترل‌گر و کاهش‌ی نسبت به نرخ رشد جمعیتی" به دست آمد. در گام آخر، موارد احصاء شده به تفکیک مرتب شده و ارائه گردید. فرآیند کدگذاری انجام شده در مطالعه، به همراه زیر مقوله‌های اولیه، ثانویه و مقوله نهایی ایجاد شده در جداول زیر ارائه شده است:

جدول ۱. مقوله و زیر مقوله‌های به دست آمده

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
رویکرد کنترل‌گر و کاهش نسبت به نرخ رشد جمعیتی	کاهش باروری عمومی زنان	<ul style="list-style-type: none"> - تحت پوشش قرار دادن زنان و مادران در برنامه‌های فرزندآوری - پیشگیری از باروری ناخواسته 	<ul style="list-style-type: none"> - مشارکت فزاینده زنان در فعالیت‌های اقتصادی و امور اجتماعی. - ارتقای سطح بهداشت، تأکید بر سلامت شهروندان و کاهش نرخ مرگ و میر در بین زنان و کودکان. - ارتقای سطح سواد جامعه. - همگانی کردن آموزش و پرورش. - پررنگ شدن نقش وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در راستای پیشگیری از به دنیا آمدن یک میلیون نوزاد ناخواسته. - سیاست تحدید موالید هم‌زمان با القای سیاست‌های تشویقی فرزندآوری. 	برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸)
	برنامه تنظیم خانواده	<ul style="list-style-type: none"> - تصویب یک برنامه جمعیتی - تحدید نرخ زاد و ولد در کشور - سیاست تعدیل موالید 		
	آموزش زنان و مادران	<ul style="list-style-type: none"> - تحت پوشش قرار دادن زنان برنامه تنظیم خانواده - افزایش دانشجویان زن - آموزش و اشتغال زنان 	<ul style="list-style-type: none"> - تحت پوشش برنامه تنظیم خانواده قرار دادن (۲۴) درصد از زنان و مادران واقع در سنین بالقوه باروری توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی: الف) - بالا بردن سطح سواد در کلیه اقشار 	سیاست تجدید موالید (۱۳۶۹)
آموزش همه اعضای خانواده	<ul style="list-style-type: none"> - بالا بردن سطح سواد در کلیه اقشار جامعه - بالا بردن آگاهی جامعه 	<ul style="list-style-type: none"> - تحت پوشش قرار دادن زنان برنامه تنظیم خانواده - افزایش دانشجویان زن - آموزش و اشتغال زنان 	<ul style="list-style-type: none"> - تحت پوشش برنامه تنظیم خانواده قرار دادن (۲۴) درصد از زنان و مادران واقع در سنین بالقوه باروری توسط وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی: الف) - بالا بردن سطح سواد در کلیه اقشار 	

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
		- یادآوری و آموزش مضرات جمعیت زیاد در دو سطح جامعه و خانواده	جامعه توسط وزارت آموزش و پرورش. - بالا بردن آگاهی جامعه در مورد اهمیت و ضرورت کنترل نرخ رشد جمعیت و مضرات جمعیت زیاد در دو سطح جامعه و خانواده توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی + سازمان صدا و سیما.	
	مشخص کردن وظایف دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط	- مشخص کردن وظایف وزارت بهداشت - مشخص کردن وظایف وزارت آموزش و پرورش - مشخص کردن وظایف وزارت ارشاد و صدا و سیما - مشخص کردن وظایف وزارت آموزش عالی - مشخص کردن وظایف وزارت کار - مشخص کردن وظایف ثبت‌احوال	- افزایش سهمیه دانشجویان زن در رشته‌های دبیری به‌ویژه با تعهد خدمت در نقاط محروم؛ گنجاندن درس جمعیت‌شناسی؛ انجام فعالیت‌های پژوهشی و تحقیقاتی در زمینه چگونگی کنترل نرخ رشد جمعیت توسط وزارت فرهنگ و آموزش عالی. - بالا بردن میزان اشتغال زنان توسط وزارت کار و امور اجتماعی. - ایجاد امکانات برای ثبت کامل تغییرات جمعیتی در سطح کشور؛ ارائه آمار دقیق به‌صورت سه‌ماهه، شش‌ماهه و یک‌ساله توسط سازمان ثبت‌احوال.	

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
	سیاست تشویق مالی و اجتماعی	<p>- عدم وجود مرخصی بارداری و زایمان کارگران زن برای فرزندان چهارم و بعد آن</p> <p>- هزینه نگهداری فرزندان کارگران زن در مراکز نگهداری به عهده خود کارگر</p> <p>- دریافت جداگانه حق بیمه فرزندان چهارم و بعد از آن</p>	<p>- ماده یکم قانون: کلیه امتیازاتی که در قوانین بر اساس تعداد فرزندان یا عائله پیش‌بینی و وضع شده‌اند در مورد فرزندان چهارم و بعد که پس از یک سال تصویب این قانون متولد می‌شوند قابل محاسبه و اعمال نخواهند بود و فرزندانی که تا تاریخ مزبور متولد می‌شوند کماکان از امتیازات مقرر شده برخوردار می‌باشند.</p> <p>- ماده دوم سه وزارتخانه را به اجرای برنامه‌های تنظیمی جمعیت و خانواده ملزم می‌سازد.</p>	سیاست فرزندآوری محدود و کنترل‌شده در قانون تنظیم خانواده و جمعیت (۱۳۷۲)
	اجرای برنامه تنظیمی جمعیت و خانواده	<p>- گنجانیدن مطالب آموزشی با محوریت جمعیت در متون درسی</p> <p>- ایجاد واحد درسی با عنوان جمعیت و تنظیم خانواده در تمام رشته‌های دانشگاهی</p> <p>- ارتقای سطح آگاهی عمومی در قبال برنامه‌های جمعیت و تنظیم خانواده</p>	<p>- ماده سوم بر نقش برنامه‌های تبلیغاتی صداوسیما</p> <p>- شعارهایی مانند «فرزند کمتر، زندگی بهتر» یا دو بچه کفایت</p> <p>- اعزام نیروهای پزشکی و مددکاری سیار در روستاها و شهرهای کوچک‌تر</p>	
	بُعد تبلیغی سیاست‌های جمعیتی	<p>- نقش برنامه‌های تبلیغاتی صداوسیما</p> <p>- شعارهایی مانند «فرزند کمتر، زندگی بهتر» یا دو بچه کفایت</p> <p>- اعزام نیروهای پزشکی و مددکاری سیار در روستاها و شهرهای کوچک‌تر</p>	<p>- ماده سوم بر نقش برنامه‌های تبلیغاتی صداوسیما تأکید دارد.</p>	

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
		<ul style="list-style-type: none"> - درخواست از روحانیون و کارشناسان بهداشت و درمان و رسانه‌های گروهی جهت ترغیب تنظیم خانواده 		
	راهکارهای آموزشی	<ul style="list-style-type: none"> - آموزش به بانوان درباره مزایای کنترل باروری؛ - تأکید بر مضرات ناشی از رشد بی‌رویه جمعیت از طریق رسانه‌ها؛ - آموزش مسائل جمعیتی در قالب مواد درسی در دبیرستان‌ها و دانشگاه‌ها - آشنایی با وضعیت جمعیت جهان - کسب اطلاعات راجع به روش‌های پیشگیری - تحقق سیاست‌های جمعیتی 	<ul style="list-style-type: none"> - در وهله نخست بر افزایش سطح آگاهی‌های عمومی افراد جامعه در زمینه مسائل مربوط به جمعیت تأکید شده است. - در بخش بعدی هم به مسئله تنظیم خانواده و رشد جمعیت پرداخته شده است. 	قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۳۳)
	راهکارهای عملی	<ul style="list-style-type: none"> - توزیع وسایل و ابزارهای پیشگیری از بارداری در سراسر کشور - استفاده از علمی‌ترین، تخصصی‌ترین و به‌روزترین دستاوردهای علمی و فناورانه در حیطه جلوگیری از بارداری - فعالیت مستمر بیمارستان‌ها و مراکز پزشکی 		

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
		در خدمات پیشگیری از بارداری - لغو تمام امتیازات، مزایا یا قوانین تشویق خانواده‌ها به فرزندآوری		
	جلب مشارکت دستگاه‌های اجرایی	- سیاست‌گذاری جمعیتی بخش بهداشت و درمان - ایجاد هماهنگی بین وزارتخانه‌های فرهنگ و ارشاد اسلامی، آموزش و پرورش و علوم، تحقیقات و فناوری و رسانه‌های گروهی و صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران	- برای ایجاد تعادل بین منابع و میزان رشد جمعیت و همچنین حفظ سلامت مادران و نوزادان و گروه‌های در معرض خطر بیماری‌ها و تضمین رشد اقتصادی اجتماعی کشور در آینده، سیاست‌گذاری جمعیتی بخش بهداشت و درمان صورت می‌پذیرد.	قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۷۹)
	جلب مشارکت بخش‌های خصوصی	- جلب مشارکت معتمدین جامعه (روحانیون و معلمان) - جلب مشارکت تعاونی‌ها و خیریه‌ها	- ایجاد هماهنگی بین دستگاه‌های اجرایی جهت اجرای دقیق قانون تنظیم خانواده به‌ویژه از سوی وزارتخانه‌های فرهنگ و ارشاد اسلامی، آموزش و پرورش و علوم، تحقیقات و فناوری و رسانه‌های گروهی و صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران. - برنامه‌ریزی برای بهبود کیفیت خدمات تنظیم خانواده و استاندارد کردن آن.	

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
			<p>- جلب مشارکت معتمدین جامعه از جمله روحانیون و معلمان در زمینه تشویق مردم به استفاده از روش‌های مطمئن پیشگیری از بارداری و کنترل جمعیت</p> <p>- جلب مشارکت بخش خصوصی تعاونی و خیریه در ارائه خدمات بهداشت باروری</p>	

مقوله	زیر مقوله ثانویه	زیر مقوله اولیه	واحد معنا	سند
	اصلاح و تعدیل قانون تنظیم خانواده	<ul style="list-style-type: none"> - لغو قوانین مربوط به محدودیت‌های فرزند چهارم - واگذاری امتیازات مشابه فرزند سوم - واگذاری امتیازات مربوط به چند قلوها 	<ul style="list-style-type: none"> - فرزند چهارم خانواده‌هایی که یکی از سه فرزند آنها از شمول حمایت‌های قانون خارج شده‌اند و همچنین فرزندان چهارم خانواده‌هایی که فرزند مذکور حاصل از دو یا چند قلو بودن زایمان است، از محدودیت‌های مندرج در ماده یک این قانون مستثنی می‌باشند و کلیه امتیازات مندرج در قوانین که برای فرزند سوم پیش‌بینی شده است، به آنان تسری می‌یابد. - مفاد این تبصره در مورد خانواده‌هایی که با دارا بودن حداکثر دو فرزند در زایمان بعدی صاحب فرزندان سه‌قلو و بیشتر می‌گردند نیز مصداق خواهد داشت. 	اصلاح قانون تنظیم خانواده و جمعیت (۱۳۸۸)

نتیجه گیری

هدف از سیاست‌های جمعیتی، منطقی‌سازی و ایجاد هماهنگی بین تغییرات جمعیتی از یک‌سو و شرایط اجتماعی - اقتصادی - فرهنگی جامعه از سوی دیگر می‌باشد تا مقصود اصلی، یعنی رفاه مردمان و توسعه همه‌جانبه کشور، محقق گردد. نباید فراموش کرد که ساختار جمعیتی کشور، به یک ارگانیزم یا اندامواره شبیه است که اعتدالی تجدیدپذیر و نوعی هماهنگی پویا بین اعضای تشکیل‌دهنده خود را ایجاد می‌کند؛ به عبارت دیگر، یک وضعیت جمعیتی ایدئال که ثابت و تغییرناپذیر باشد وجود ندارد؛ چرا که همیشه عوامل مختلف دیگری در این زمینه دخیل بوده و عملاً بر ساختار جمعیتی کشور تأثیر می‌گذارند.

در این پژوهش، این پرسش اساسی مطرح شد که عملکرد سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران در سه دهه اخیر چگونه بوده است؟ نتایج نشان داد که سیاست‌گذاری‌ها شامل مقوله‌های کاهش باروری عمومی زنان، برنامه تنظیم خانواده، آموزش زنان و مادران، آموزش همه اعضای خانواده، مشخص کردن وظایف دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط، سیاست تشویق مالی و اجتماعی، اجرای برنامه تنظیمی جمعیت و خانواده، بُعد تبلیغی سیاست‌های جمعیتی، راهکارهای آموزشی، راهکارهای عملی، جلب مشارکت دستگاه‌های اجرایی، جلب مشارکت بخش‌های خصوصی و اصلاح و تعدیل قانون تنظیم خانواده می‌باشد. همچنین مقوله رویکرد کنترل‌گر و کاهش‌ی نسبت به نرخ رشد جمعیتی، مقوله اصلی این یافته‌ها است.

در تفسیر نتایج باید اذعان کرد که سیاست تحدید جمعیت و تنظیم خانواده که رویکردی کنترل‌گر و مداخله‌جویانه به مسائل جمعیتی ایران داشت، در وهله نخست پاسخی به انفجار ناگهانی جمعیت در دهه ۶۰ و فقدان سیاست‌های جمعیتی مشخص و برنامه‌ریزی شده برای تأثیرگذاری بر نرخ رشد مولید در ایران بود؛ بنابراین پس از جنگ تحمیلی، دولتمردان ایرانی تلاش کردند تا به بازتعریف، تدوین و اجرای سیاست‌های جدید جمعیتی که بر کاهش نرخ رشد تأکید داشت، پردازند. بدین منظور، قوانین جدیدی تصویب و ابلاغ شد و کم‌کم راه را برای نفوذ بر مقوله مولید در جامعه ایرانی هموار نمود. احیای شعار «فرزند کمتر، زندگی بهتر» و «دو بچه کافست»، همراه با برنامه‌ریزی‌های گسترده برای کنترل نرخ باروری که عملاً با مسائل زنان و خانواده یا مقولات بهداشتی - درمانی گره می‌خورد، کاهش نرخ رشد جمعیت در طی دو دهه را به دنبال داشت؛ بنابراین، ایران بعد از انقلاب اسلامی تا سال‌های ۱۳۶۵ با پدیده رشد سریع جمعیت مواجه بوده و پس از آن تا دهه ۹۰، با کاهش رشد جمعیت روبرو شده است.

بنابراین می‌توان چنین گفت که دولت ایران در اجرای سیاست‌های جمعیتی و تنظیم خانواده در فاصله سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۹۱، یعنی در یک بازه زمانی کوتاه‌مدت، موفق عمل کرده و در نتیجه سیاست‌های مزبور را می‌توان اثربخش نامید؛ چرا که بین اهداف این سیاست‌ها، اجرای آنها و نتایج حاصل از آن، هماهنگی ایجاد شده است. با این حال، کاهش نرخ رشد جمعیت که در ابتدا مطلوب دولت تلقی شده بود، کم‌کم نگرانی‌ها و دغدغه‌های جمعیتی را نزد سیاستمداران، کارشناسان و متخصصان ایجاد کرد. طبق گزارش مرکز آمار ایران، نرخ رشد جمعیت کشور بر طبق نتایج سرشماری سال ۱۳۹۰، به ۱.۲۹ رسیده است. علاوه بر این، برنامه رشد پایین جمعیت که سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۰ منتشر کرده است اظهار می‌دارد که اگر ایران به همین شکل به تداوم جایگزینی جمعیتی بپردازد و برنامه و طرحی برای ایجاد تعادل آن نداشته باشد، به سمت کاهش فزاینده جمعیت پیش خواهد رفت. نباید فراموش کرد که ایران در حال حاضر از جمله ده کشوری می‌باشد که سیر کهنسالی دارد و در این زمینه، در جایگاه ششم جهان ایستاده است. در واقع می‌توان چنین گفت که سیاست‌های جمعیتی مذکور، کوتاه‌مدت و تا حدودی شتاب‌زده عمل کرده و در نتیجه چندان واجد رویکردی سیستماتیک، کل‌گرایانه و آینده‌نگر نبوده‌اند.

شاید به همین دلیل بوده که در هجدهم مهرماه ۱۳۹۱، مصوبه موسوم به «راهبردها و اقدامات ملی مربوط به جلوگیری از کاهش نرخ باروری و ارتقای آن متناسب با آموزه‌های اسلامی و اقتضائات راهبردی کشور»، به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسید و بعد از آن، برای اجرایی و محقق شدن، ابلاغ گردید؛ امری که خود، آغازی بر تغییر سیاست‌های جمعیتی و تنظیم خانواده در ایران در مقطع تاریخی بعدی محسوب می‌شود.

پیشنهادات کاربردی پژوهش

- استفاده از نتایج به‌منظور برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در آینده و آموزش همگانی برای حفظ نرخ رشد بهینه؛
- نیاز به آموزش‌های متناسب برای زمان کاهش و افزایش جمعیت؛
- متکی بودن هرگونه تغییر در سیاست مربوط به فرزندآوری بر جلب مشارکت زوجین؛
- توجه محققان به نقش مردان در تصمیمات باروری.

پیشنهادات برای پژوهشگران آینده

- تحقیقات مقایسه‌ای بین شهرها و روستاها و احراز تفاوت مخاطبان برنامه- های تنظیم خانواده؛
- توضیح و تبیین روابط بین متغیرها در حوزه رفتار باروری و نه گزارش صرف همبستگی‌ها؛
- تحقیقات کیفی برای درک فضای ذهنی افراد و برداشت‌ها و تفسیرها از فرزندآوری، کم‌فرزندی و پر فرزنددی؛
- انجام تحقیقات مقایسه‌ای در بین مردان و زنان برای تمایل به فرزندآوری.

منابع

- بالاخانی، قادر. (۱۴۰۱). بررسی کیفی نگرش به سیاست‌های جمعیتی و فرزند آوری (مطالعه موردی جوانان استان اردبیل)، مطالعات راهبردی زنان، ۲۴(۹۶)، ۳۹-۶۷.
- بیگی، حسین و کیانفر، سمیرا. (۱۴۰۲). حقوق باروری و جنسی زنان در نظام سلامت ایران با رویکردی بر اسناد بین‌المللی، اولین کنفرانس ملی ارتقای سلامت و چالش‌های حقوقی و پزشکی فراروی آن، مراغه.
- پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه. (۱۳۹۲). تاریخچه کنترل جمعیت در ایران. نرم‌افزار آینده‌پژوهی جمعیت، شورای عالی انقلاب فرهنگی، اختصاصی پایگاه حوزه، تاریخ درج ۱۳۹۲/۱۱/۰۶،
- <https://hawzah.net/fa/Article/View/93633/>
- حسینی، حاتم. (۱۳۹۲). درآمدی بر جمعیت‌شناسی، اقتصادی، اجتماعی و تنظیم خانواده، همدان: دانشگاه ابن سینا.
- حسینی مجرد، اکرم. (۱۳۹۴). جمعیت ایران، افزایش یا کاهش، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان، چاپ سوم.
- حسینی، سیدحسن و عزیزی، مینا. (۱۳۹۵). بررسی قوانین و سیاست‌های حمایت از خانواده در دوران پس از انقلاب اسلامی ایران، مطالعات زن و خانواده، ۴(۱)، ۳۴-۷.
- سیمبر، معصومه. (۱۳۸۹). دستاوردهای تنظیم خانواده در ایران، مجله دانشکده بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی، ۸(۱)، ۸۱-۹۲.
- شریعتی، علی. (۱۴۰۲). بررسی آسیب‌شناسی سیاست‌های کاهش جمعیت، سومین کنفرانس بین‌المللی دانش و فناوری حقوق و علوم انسانی ایران، تهران.
- شقایق شهری، وحید و کریم، اسراء. (۱۴۰۰). ارزیابی وضعیت اجرای سیاست‌های کلی جمعیت) دوره ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸)، فصلنامه سیاست‌های راهبردی کلان، ۹(۲)، ۲۹۸-۳۲۷.
- طاهری، مجتبی؛ محمودی، محمدجواد؛ گلشنی، علیرضا. (۱۳۹۹). رویکردهای توسعه‌ای و سیاست‌های جمعیتی دولت‌ها در جمهوری اسلامی ایران. شماره ۱۱۳ و ۱۱۴، ۲۴۷-۲۷۵.
- طاهری، مجتبی؛ محمودی، محمدجواد؛ گلشنی، علیرضا. (۱۴۰۰). بررسی مقایسه‌ای سیاست‌های جمعیتی جمهوری اسلامی ایران با تعدادی از کشورهای سازمان ملل متحد، تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، شماره ۴۶، ۵۸-۸۰.

مشفق، محمود؛ محمودی، محمدجواد؛ مطیع حق‌شناس، نادر. (۱۳۹۱). چشم‌انداز تحولات جمعیتی ایران: لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی، فصلنامه علمی پژوهشی شورای فرهنگی زنان و خانواده (مطالعات راهبردی زنان)، ۱۴(۵۵)، ۱۷۲-۱۵۱.

مشهدی، علی و فریادی، مسعود. (۱۳۹۴). تأثیر سیاست تقنینی بر نرخ رشد جمعیت در ایران، مطالعات جنسیت و خانواده، ۳(۱)، ۶۷-۹۱.

ملک افضلی، حسین و حسینی چاوشی، میمنت (۱۳۸۵). ارزشیابی برنامه‌های تنظیم خانواده و بیان پاره‌ای شاخص‌های جمعیتی در ایران در سال‌های ۱۳۷۳ و ۱۳۷۴، بهداشت خانواده، ۱(۱)، ۳-۱۸.

نصرآبادی، اسماعیل. (۱۴۰۱). راهبردهای جمعیتی متناسب با شرایط محیطی، ویژگی‌ها و پراکندگی جمعیت و هم‌راستا با سیاست‌های کلی جمعیت ایران، راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۴۵، ۵۳۸-۵۰۹.

استناد:

چاوشی مریم، یزدانی زازرانی محمدرضا، گودرزی مهناز. بررسی اثربخشی سیاست‌های تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۱. *فصلنامه تحولات سیاسی اجتماعی معاصر ایران*: doi: e242262. 5(1): 1405; 10.30510/pssci.2025.550392.1345

- Andersson, H., Brandstedt, E., and Torpman, O. (2021). Review article: the ethics of population policies. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, <https://doi.org/10.1080/13698230.2021.1886714>.
Published online: 10 Feb 2021.
- Balakhani, G. (2022). Qualitative study of attitudes toward population policies and childbearing (Case study of Ardabil youth), *Women's Strategic Studies*, 24(96), 39-67, Doi: 10.22095/jwss.2022.342257.2998. [In Persian]
- Beigi, H., and Kianfar, S. (2023). Women's reproductive and sexual rights in the Iranian health system with an approach to international documents, The first national conference on health promotion and legal and medical challenges facing it, Islamic Azad University of Maraghe. [In Persian]
- Domain Information Database. (2013). History of Population Control in Iran. Population Future Research Software, Supreme Revolutionary Council. <https://hawzah.net/fa/Article/View/93633/> [In Persian]
- Dotsey, M., Li, W., and Fang, Y. (2022). Demographic Transition, Industrial Policies and Chinese Economic Growth, Research Department <https://doi.org/10.24149/wp2210>
- Ge, S., Yang, D.T., and Zhang, J. (2018). Population policies, demographic structural changes, and the Chinese household saving puzzle, *European Economic Review*, 101, 181-209.
- Hosseini Mojarad, A. (2014). Iran's population, increase or decrease, Tehran: Social Cultural Council for Women and Family, Public Relations, third edition. [In Persian]
- Hosseini, S.H., and Azizi, M. (2016). Analysis of "Family Institution" Advocatory Policies in Islamic Republic of Iran. *Journal of Woman and Family Studies*, 4(1), 7-34. doi: 10.22051/jwfs.2016.2338. [In Persian]
- Mashhadi, A., and Faryadi, M. (2015). The Impact of legislative Policy on the Rate of Population Growth in Iran, *Gender and Family Studies*, 3(1), 67-91, 20.1001.1.25381938.1394.3.1.3.3 [In Persian]
- Moshfegh, M., Mahmoudi, M.J., and Moti Haghshenas, N. (2012). Prospects of Iran's Demographic Changes, the Necessity of Review in Population Policies. *Women's Strategic Studies*, 14(55), 151-172, 20.1001.1.20082827.1391.14.55.5.9. [In Persian]
- Nasrabadi, E. (2023). Demographic strategies appropriate to the environmental conditions, characteristics and

- distribution of the population and in line with the general population policies of Iran, *Socio-Cultural Strategy*, 11(4), 509-538. doi: 10.22034/scs.2022.162874. [In Persian]
- Shaghghi Shahri, V., and Karim, A. (2021). Analyzing the Status of Implementing the General Policies of Population: from 2011 to 2019, *Quarterly Journal of the Macro and Strategic Policies*, 9(34), 298-327, doi:10.30507/jmsp.2020.245435.2117. [In Persian]
- Shariati, A. (2023). Examining the pathology of population reduction policies, *Third International Conference on Science and Technology, Law and Humanities of Iran*, Tehran. [In Persian]
- Simbar, M. (2010). Achievements of the family planning program in Iran, *SJSPH*, 8(1), 81-92. URL: <http://sjsph.tums.ac.ir/article-1-96-fa.html>. [In Persian]
- Taheri, M., Pejhan, A., Mahmoudi, M.J., and Golshan, A. (2020). Development approaches and population policies of governments in the Islamic Republic of Iran, *Population*, 113-114, 247-275. [In Persian]
- Taheri, M., Pezhhan, A., and Mahmoodi, M.J. (2021). A comparative study of the population policies of the Islamic Republic of Iran with a number of UN countries, *Quarterly Journal of Political and International Research*, 46, 58-80. [In Persian]
- Wang, X., and Zhang, J. (2018). Beyond the Quantity–Quality tradeoff: Population control policy and human capital investment, *Journal of Development Economics*, 135(2018), 222-234. DOI: 10.1016/j.jdeveco.2018.04.007.